

नेपाली संस्कृतिको भूमिका

-बालकृष्ण सम

युरोपमा यूनानको र एशियामा नेपालको कैयौं दृष्टिले उस्तै स्थान छ । इटालीका प्रसिद्ध प्राध्यापक प्राणीशास्त्री तथा नवंशविद्वान् गिशाप द लरेज्जोले गौरीशंकर हिमालको विषयमा साँचै लेखेका छन् —उता ओलिम्पस पर्वत छ यता हिमालयमाला, उता पनि देवताहरू माथि रहन्छन्, यता पनि । पिलियस र ओसियनमा बस्ने टिटनहरू वा मेडिटेरिनियनहरू उता पनि हार खान्छन्, यता पनि माथि बस्ने देवताहरू सदा विजयी हुन्छन् । यता वैदिक ऋषिहरू भए जस्तै उता होमर, हिंसियदहरू भए, यता जनक भए त उता मार्कस एरिलियस, यता कनकमुनि शाक्यमुनिहरू, उता सुकरात अफलातू र अरस्तू, उता यूनानी कला यता नेपाली कला ।

तर नेपाल यूनान जस्तो यशस्वी भएन, यूनानको यश उसको वरिपरिका समुद्रले प्रचार गरे, ओलिम्पस पनि उसको गर्भभित्रै रहेको छ; हाम्रो नेपाल भने उल्टो हिमालयको गर्भभित्र रहेको छ, यसको कीर्तिलाई पर्वतका मौन गुफाहरूले मनैभित्र राखे । परन्तु सत्य सधैं सुतिरहन सक्तैन, आज हाम्रो देशवरिपरि समुद्र छ, जलको होइन वायुको, जसमा पानीजहाज होइन हवाईजहाज हिँड्दछन् । त्यसो हुँदा हामी पुरातत्वको खोजीद्वारा देशको यश फैलाउन प्रवृत्त भएका छौं ।

मलाई नेपाली रङ्गमञ्चको वा नाटकको विषयमा लेख्ने इच्छा थियो तर नाटकभन्दा पहिले त्यसको पृष्ठभूमि प्रस्तुत गर्ने आवश्यकता रहन्छ । शिव पार्वतीलाई ताण्डव र लास्य नचाउने पुरातन समयको प्रतीक उतार्दा पनि त हिमालय र पर्वतशृङ्खलाको पृष्ठभूमि अगि सार्नुपर्दछ, त्यसैले यो केवल हाम्रो संस्कृतिको भूमिका हुन गएको छ ।

यो लेख लेख्नुभन्दा अगि म कस्तो प्रमाणको आधारमा बोल्न लागिरहेछु त्यो स्पष्ट गर्न चाहन्छु ।

म नियमित आकस्मिकताकै समष्टि प्रमाणलाई मान्दछु । प्रमाणका साधन सात छन्:

प्रत्यक्ष, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, तौलन, अनुमान । कुनै विषयलाई प्रामाणिक बनाउन (समष्टिप्रमाण) चाहिन्छ: अनुमान + (अरू छ साधनमा प्रयोग हुन सकेसम्म जम्मै) + (हाम्रा ज्ञानेन्द्रिय दूरबीन र अणु-वीक्षण जस्ता अनेक वैज्ञानिक परीक्षण र विश्लेषणको प्रयोग जति मात्रामा बढाउन सकिन्छ त्यसद्वारा अति मात्रामा सिद्धान्तको स्वरूप बलियो हुने हुनाले सो) ।

यो कुरा यहाँ उठाउनुपरेको कारण जब हामी कुनै ऐतिहासिक वा पुरातत्वको विषयमा बोल्दछौं हाम्रा प्रमाण कैयौं विवादास्पद हुन्छन् । निर्विवाद सत्यलाई मात्र मानेर हिँडौं भने आजसम्म लेखिएका कति प्रसिद्ध इतिहासलाई हामीले यी त उपन्यास हुन् भनेर तिर्नै पक्तिमा थन्क्याउनुपर्नेछ । दृष्टान्तमा कुनै समयमा हाम्रो छिसेकी भारतमा रामायण र महाभारत जस्तो ग्रन्थलाई इतिहास भन्दथे । त्यसैले त्यसमा लेखिएका अस्वाभाविक घटनालाई पनि उस वेलाका भक्तहरू अक्षरसः साँचो मान्दथे । वृथा आजकालका इतिहासकारहरू पनि त्यस्तै मान्यता चाहन्छन् । धेरै ऐतिहासिक घटना संकलन गर्दैमा उसको अनुचित अनुमात गर्ने अधिकार रहँदैन, न त इतिहासकार नगनिएकाहरू उचित अनुमान गर्नबाट वञ्चित हुन सक्तछन्; लाखौं ग्रन्थ लेखे पनि उसको एक असत्य तर्कलाई ती ठेली सत्य प्रमाणित गर्न सक्तैनन् । 'तेरो तर्क गर्ने अधिकार छैन' तेरो तर्क क्षुद्र नहोस् सही तर तं क्षुद्र छस् 'त्यसैले' यो कुरा अब मृतप्रायः भइसक्यो ।

आज विज्ञान चाखिसकेको भारतमा त्यो कुरा छैन तर राम र कृष्णमा अत्यन्त श्रद्धा राख्ने अथवा भारतीय एकतामा राम र कृष्णको पूर्ण प्रयोजन देखेहरू ती दुइ ग्रन्थलाई समर्थन गर्न बुद्धि खियाइरहेछन्, अवे-

ज्ञानिक विषयलाई कहिले रूपक भन्ने कहिले प्रक्षिप्त भन्ने कहिले आधुनिक वैज्ञानिक चमत्कारको आधारमा प्राचीन समयमा पनि बाँदरले बोल्नु वा उड्नु इत्यादिको सम्भावना देखाउने रहस्यवादी विद्वानको संख्या उहाँ प्रशस्त छ, दार्शनिक कवि जातिलाई यो नमिल्ने कुरा होइन; 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' सम्म भन्न सक्ने साहसी शंकराचार्यका अनुयायीलाई यो गाह्रो पनि होइन ।

म पनि नेपाली हुँ । जतिसुकै प्रमाणवादी बन्ने चेष्टाले म प्रमाणहरू टिपू, परन्तु मेरो सूत्र नेपाली न रहन्छ । म अहिले 'नेपाली सबभन्दा वीर जाति हो' भन्नुला, तर म आज जर्मन भएको भए अवश्य भन्दो हुँ 'जर्मनजाति सर्वश्रेष्ठ वीर जाति हो' । तसर्थ आफ्नो दृष्टिकोणलाई म लुकाउन चाहन्छु । कोही इतिहासको कुरा गर्दा निष्पक्ष र न्यायी छु भन्ने दाँचा गर्दछन् । कसैले त्यसो गर्न सके त ठूलो कुरा हो, तर आफ्नै घर र आफ्नै जहान बच्चालाई अरूले शिचोमिचो गर्दा मात्र निष्पक्षतालाई अंगाल्ने अरूको चाँहि पक्ष लिने गर्दछ भने उसको त्यो भावना अनेपालीत्वको अतिरिक्त अरू केही पनि होइन । इङ्गल्याण्डका एच. जो. वेल्स जस्ता इतिहासकारले निष्पक्ष बन्ने चेष्टा गर्दागर्दा पनि इङ्गल्याण्डलाई संसारको अगिल्लि स्पष्टसित उभ्याइदिएका छन्, परन्तु नेपालमाथि उनले जुन अन्याय गरे त्यो अक्षम्य छ । त्यो दोष उनलाई छैन हामीलाई छ, हजारौँ ऐतिहासिक अपमान सहेर चूप लागि रहने हृदय-दोषले नेपालीलाई छ । वेल्सले के इतिहास पढे, अथवा पढेर पनि बिसँ, अथवा संझेर पनि अन्याय गरे— नेपालसित लडाईँ पढाईँ के के गुञ्जथ्यो । उनकै जातिले बल-भद्रलाई नेपाली लिओनिदस भनेका हुन्, आज उनले वेद र बुद्ध नेपालका हुन् भन्न पनि चाहेनन् जुन जातिलाई कैयौँ सभाममा ढाल बनाई उनको बलिदानको आडमा उनका ब्रिटिश जातिले खुट्टा अगि बढाएथे त्यस जातिको श्रद्धामा ती बैगुनो महान् इतिहासकारले एक अक्षर पनि पुष्पाञ्जलि चढाएनन् । आफ्नो देशलाई देशका पर्वतलाई महापुरुषलाई टपाटप टिपेर अरूले पोल्तामा हालेको टुलुटुलु हेरिरहने, छातीमा एउटा कमसल चाँदीको तक्मा के कसैले लट्काइदियो भने त्यही हेरेर सन्तोष मान्ने हामीलाई नै यस कुरामा दोष छ । अरूलाई मान्ने पापी हो, त्यसभन्दा महान् पापी त्यो हो जो आत्महत्या गर्दछ । हामी के गरिरहेछौँ 'जुन इतिहासले आफ्नो देशको गौरवलाई घमिल्याउँछ' अझ

अपमान समेत गर्दछ । त्यस्तो इतिहास आफ्ना सन्तानलाई पढाएर उनको भावनालाई दूषित पारिरहेछौँ— त्यसभन्दा त जाती थियो बलभद्र सिपाहीहरू जस्तै निरक्षर योग्य हुनु किनभने जनीहरूलाई चाहिँदो कुरा त थाहा थियो । नेपाल र नेपालीको निमित्त हामीले ज्यान फाल्नुपर्दछ ।

अब खोजौँ त्यो नेपाल कुन हो, के हो, कस्तो हो ?

उता चीनले सबैको थियो नेपाल निपोला मध्यदेश (चीन र भारतको बीचको) मध्यमार्गी शाक्यमुनिको जन्मभूमि भएकोले तीर्थस्थान हो, कैलास शैली तथा साहित्य संगीत र नृत्यको उद्गमस्थान हो, अनि प्रथम कलाकार अरनिकोको जन्मस्थान पनि हो, यस गिरिराज्यलाई उनले मदेश संज्ञेका थिए । त्यता भारतले संज्ञेको थियो नेपाल स्वर्ग हो, वैकुण्ठ हो, कैलास हो । भारतका प्रसिद्ध विद्वान 'वैदिक धर्म' का सम्पादक श्रीपाद दामोदर सातवकेकरले हिन्दीमा लेखेका छन्—

“पूर्वकाल में वृद्धावस्था प्राप्त होनेपर भारतवासी त्रिविष्टप अर्थात् तिब्बत में कैलासमानसरोवर के निकट अथवा वैकुण्ठ अर्थात् नेपाल के हिमगिरि के शिखरों पर जाकर वहाँ तपस्या करते हुए अपना शेष जीवन व्यतीत करते, तथा योगसाधन के द्वारा वहीं देहपात किया करते थे । इस परिपाटी के कारण 'कैलासवासी, वैकुण्ठवासी तथा स्वर्गवासी होना' इसीका अर्थ देहान्त होना ऐसा आगे चलकर रूढ हुआ”

यसमन्तिर उनले यस्तो रूपरेखा दिएका छन्—

त्रिविष्टप देवलोक **A** हिमशिखर

हिमालय

गन्धर्व लोक, किन्नर लोक

अन्तरिक्ष लोक

आर्यलोक भारतदेश

यहाँनेर चुचुरो र फेदी वा लेक र बेसीमा बस्ने नेपालीले जाडो र गरमीको आधारमा वा त्यस अनुसार दोबरी र एकसरो लुगाको अवलंबन गरेकोमा भेद ल्याउन खोजेको देख्ता सुत्तानिपातीबाट गौतम बुद्धको वाक्य उतार्नु उचित देखिन्छ, जब गङ्गापारीका राजा विन्दुसारले

बुद्धलाई सोधे "तपाईंको जन्मभूमि कहाँ हो?" बुद्ध भन्दछन् ।

उजुम जनपदो राजा हिमवत्तस्स पस्सतो

राजा, जहाँबाट हिमाल देखिन्छ त्यसै जनपदमा म जन्मेको हुँ ।

अब हामी नेपालीको आँखामा नेपाल के थियो? अवश्य हिमालभन्दा नेपाल पछिको नाम हो, अवश्य अहिले हिमालय जम्मै नेपालभित्र परेको छैन, अवश्य नेपालभित्र सयौं राजा थिए, अवश्य नेपाल पर्वत र नेपाल खाल्डा छुट्टिदा छुट्टिदै एकचोटि पर्वत र नेपाली यस्ता छोटकरी नाम रहेर काठमाडौंका राजा, पाटनका राजा र भक्तपुरका राजाहरू नेपाली राजा तथा पर्वतका, गोरखाका, लम्जुङका राजाहरू पर्वत राजा भनिन थाले, हुँदा हुँदा नेपालबाट नेवार शब्द बन्यो । यसरी, मानदेव थुंको, भास्कर मल्ल, यक्ष मल्ल र पृथ्वीनारायण शाहका नेपाल अवश्य उस्तै र उत्रै थिएनन् । हिमाल नाम नेपालमा संकीर्ण भएपछि नेपाल सबभन्दा विशाल गीर्वाण-युद्ध विक्रम शाहको समयमा थियो । जुनसुकै देशको पनि यस्तै अवस्था थियो, यो स्वाभाविक हो- रोमको इतिहास यसमा साक्षी छ, रोमन साम्राज्य एक रोम शहरमा परिणत छ । संक्षेपमा हिमालतले लेखेका छन्-"अमरसिंह कति अभिमानी, हिमालयको वारपार जहाँसम्म पर्वत-शृंखलामा अलिकति मात्र पनि हिस्को उठेको छ त्यो स्थान उ नेपालकै अंग संज्ञन्छ, त्यसो हुँदा त मानसरोवरका दुइतिरबाट बगेका गङ्गा र ब्रह्मपुत्रको सांघ लगा-उन चाहन्छ, उ त्यस्तो अभिमानी छ ।" अमरकोशका कैलास अलका, अनि त्यहाँका राजा यक्षराज (यखाका राजा) किन्नरेश (किराती राजा) इत्यादिलाई संझी भानुभक्तले लेखेका हुन् ।

'अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी'

तर कैलासकूटमा सब एकमत थिए चाहे अंशुवर्म हुन् चाहे पृथ्वीनारायण । कालिदासले भारतभूमिमा लेखेको 'मेघदूत' त्यसको अर्को उदाहरण छ, अथवा कुमारसम्भवको- 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः वा 'रघुवंश' को प्रथम श्लोक तथा 'साकुन्तल' मा उनले शब्दद्वारा लेखेको हिमालयको चित्र सब यसका समर्थक छन् ।

पूनानी म्यागस्थिनजले पनि चन्द्रगुप्तको भारतको उत्तर मांघ गङ्गादेखि पारो हिमोदस वा इमोदस (हिमालमा शकहरूको राज्य छ) भनी लेखेका छन् । वास्तवमा नेपालको सबभन्दा पुनानी नामै हिमाल हो, पर्वत हो । चीनको दखिन हिमाल छ, भारतको उत्तर हिमाल छ भन्नु वा नेपाल छ भन्नु एउटै कुरा हो ।

गिरिराज यो सत्य छ, शिव छ, सुन्दर छ । अन्ध राष्ट्रवाद अन्तर्राष्ट्रिय सद्व्यवहारको निति हानिकारक ठहरिएको छ; हो, परद्रोहको निति सो प्रयोग हुन्छ भने अवश्य हानिकारक होला, तर देशप्रेम अवगुण होइन, विश्वप्रेमकै कखरा हो; दान, दया, प्रेम, स्नेह, भक्ति सब घरबाटै प्रारम्भ हुन्छन् । नेपाल सुन्दर छ, यसको अर्थ यो होइन अरु देश असुन्दर छन् । नेपालमा समुद्र छैन, ठूलठूला तरङ्ग आएर पहरामा ठक्कर लागेको राम्रो दृश्य हामी हाम्रो देशमा देख्न पाउँदैनौं; फेरि यसको अर्थ यो होइन समुद्रसित जोडिएको देश नै सुन्दर हुन्छ; होइन, अफ्रिकाको प्राकृतिक घरघोर जंगल पनि सुन्दर छ, अझ त्यहाँ त हरिया पात छन्, जंगली फूल छन्, तर जहाँ अरु केही छैन बालुवै बालुवा छ, त्यो भयानक सहारा मरुभूमि पनि सुन्दर छ; - कति राम्रो तसवीर, लामो लामो ऊँटको लहर भएको कारवां, बालुवामा पाइलाले एक नाससित पारेको प्वालको पक्ति त्यहाँका जातिले त्यस स्थानलाई त्यस स्थितिलाई सुन्दर नसंझेको भए त्यहाँ बालुवाको आंधी खपेर को हिंडिरहन्थ्यो । अनेक भूकम्प र आंधीसहित जापानीहरू जापानलाई प्रेम गर्दछन् किनभने त्यहाँ फुजी छँदै छ, जतिसुकै क्षतिग्रस्त भएको ठाउँमा पनि चेरी फेरि हाँसेर फुल्दछ ।

त्यस्तै हामी नेपाललाई यसको उकालो ओह्यालोसहित प्रेम गर्दछौं । हिमाल चिसो पनि छ, सुन्दर पनि छ । नेपाललाई सम्म पार्न यी सब पर्वतहरू काटिए भने साथसाथै सौन्दर्य पनि त छाँटिन्छ । त्यो सौन्दर्य त परदेशीहरू पनि देख्छन् तर हामी त्यसलाई स्वभावतः प्रेम गर्दछौं । देशप्रेम मातृभक्ति तथा वात्सल्य जस्तै प्राकृतिक हो । प्रेम गर्नाका धेरै कारणहरू हुन्छन्- यही माटोमा जन्मनु, यही माटोमा खेलेर हुर्कनु, यहाँकै अन्न जल खानु, यहाँ नै आफ्ना बन्धुवर्ग हुनु इत्यादिको अतिरिक्त विभिन्न देशका आफ्ना आफ्ना गौरवका वस्तु हुन्छन्, जसले जातिको शिर टाढो राख्छ, जातिलाई दुःख पर्दा ढाढस दिन्छ, परिश्रम गर्न उत्साह दिन्छ, संघै आशावादी नुल्याएर जीवित राख्छ ।

त्यो देश त्यति नै उन्नत हुन्छ जतिमात्रामा देशलाई देशवासीले प्रेम गरेको हुन्छ, साधारण देशवासी देशलाई त्यति नै प्रेम गर्दछ जति मात्रामा उसलाई देशको गौरव हुन्छ । मानिस सबभन्दा गौरवलाई प्रेम गर्दछ । प्रेमिकाको निम्ति ज्यान फाल्नेहरूको संख्याभन्दा जातीय गौरवको निम्ति प्राणलाई हत्केलामा राख्ने ससारका वीरहरूसित दाँजिन हामी नेपालीहरू कहिल्यै पछि परेका छैनौं । भक्ति थापाले औल्याणको गौरवमा कैयौं सिपाही बलिदान भए ।

भौतिक संपत्ति आवश्यकीय वस्तु हो, हाम्रो व्यवहार चल्ने साधन स्तुत्य छन्, तर गौरवका यस्ता वस्तुको पनि अस्तित्व संसारमा छ जसको निम्ति मानिस संपत्तिलाई तृणबराबर गर्दछ । तिनबाट हाम्रो व्यवहार नचलोस्, तिनबाट हामीलाई पेट भर्ने कुरा प्राप्त नहोस्, हाम्रो पेट नभरोस् तर ती हाम्रा गौरवका वस्तु छन् । ती जति प्राचीन छन् उति नै हामीलाई नवीन बन्न सक्ने शक्ति दिन्छन्, जति जग गहीरो र बलियो हुन्छ उति त्यसमाथिको भवन अग्लिन सक्तछ ।

त्यस्ता गौरवका वस्तुहरूमध्ये सबभन्दा प्राचीन तथा हाम्रो ज्ञान विज्ञानका मूल स्रोत वेद हुन् ।

वेदको घर नेपाल हो ।

यहाँ पश्चिमतिरबाट बिस्तारै बिस्तारै आर्य जातिको प्रवेश भएको हो । त्यसभन्दा अगि यहाँ किराती, थारू आदि आदिवासी थिए । त्यस बेला गंगाको फाँट ज्यादै ठूलो थियो विन्ध्यदेखि हिमालय पर्वतको फेदीसम्म वा भीमफेदी सम्म नेपालतराई जहाँ अहिले जंगल छ त्यो पनि जलमग्न थियो । पानी घट्टै गएपछि थारूहरू पानी भेट्न ओर्लदै गएका हुन् । किरातीहरू पर्वतमाथि नै थिए, तिनैलाई आर्यहरूले किन्नर (किरात), यक्ष (याखा) याकथुम्बा, गन्धर्व (गाइने) भनेका होलान् ।

आर्य नाम नै घुमन्ताको हो । त्यसैले आर्य कहांका आदिवासी हुन् भनेर पैल्याउंदै जाँदा कति दक्षिण रूस-तिरबाट तिनीहरू यता पनि आएका हुन्— कति त यूरोपतिर गए, छुट्टिने बेलामा स्वस्तिक चिह्न उनीहरूले आपस्तमा बाँडेका थिए जो अझै साक्षीरूपमा छ । कति

त इराक इरानतिर लागे, 'जिन्दावस्ता' का वेदसित मिल्ने केही भाषा र केही भावना अझै तिनका विशेष प्रमाण बनेका छन् । आर्यहरू कति पछि पञ्जाबको बाटो गरी केही भारत पसे, थोरै आर्य पर्वत पर्वतको बाटो गरी दार्शनिक विचारलाई कवितामा पकाउन एकान्तलाई महत्व दिँदै नेपालका काली कर्णाली, सप्तगण्डकी र सप्तकोशीको क्षेत्रमा आएर बसे, तिनै प्रथम वैदिक ऋषि हुन सक्तछन् । यस सुन्दरभूमि नेपाललाई ऋषिहरूले स्वर्ग बनाए, पर्वतका टाकुरामा रहने वर्षा गर्ने मेघमा रहेको विद्युच्छक्तिलाई सर्वोच्च स्थान दिएर त्यसलाई देवराज इन्द्र भने:—

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ।

यदिन्द्रो अर्थ चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥

मधुच्छन्दा (ऋग्वेद)—

जब एक पर्वतशिखरबाट अर्को शिखरमा जानेले इन्द्रको कार्यशक्ति पूरासित देख्छ इन्द्र पनि उसको भाव बुझेर वृष्टि गर्न आफ्ना सेनासित उसको सहायतार्थ दौडन्छन् ।

यो कोशीकिनारको कुनै स्थान हुन सक्छ जहाँबाट तरेली परेका पर्वतमाला देखिन्छन्, बिजुली चम्कन्छ, पानी पर्दछ, मधुवर्षासाथै मधुच्छन्द बर्सन्छ । यसका रचयिता, अथवा जसलाई यो स्फुरण भयो ती कौशिक विश्वामित्रका पुत्र हुन् । कोशी किनारामा अझै यस्ता छन्द उब्जन्छन् । तलका दुइ पद हामी दाँज्न सक्तछौं दुवै उही छन्दमा छन्:—

- (१) उकालीको दुवाली कोशीकिनारमा
के पो होला ठुल्दाज्यू हाम्रो निधारमा ?
धिन् धिन् मादल काँ बज्यो कोशीकिनारमा
भाग्य छैन सात्रानी तिम्रो निधारमा ।

अब ऋग्वेद । ऋषि— हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ।
देवता— आश्विदेव । छन्द— जगती ।

- (२) त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्त मातृभिस्
त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।
तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो
नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिहितम् ।

अर्थ— हे अश्विदेव, आमाहरू जस्तो सातनदी (सप्तकोशी)

बाट तीनचोटि भरिएका तीन भांडा छन्, तीन प्रकारले हवि गरिएको छ । तीन पृथ्वीमाथि (शिखर पाखा र फेदीमा) दिनमा गएर तिमीले दिन र रात्रिले राखेको स्वर्ग (सुख-औषधि) को रक्षा गरेथ्यौ ।

विभिन्नता यो छ, वेदमा ओज छ, आशा छ, अगिल्लोमा निराशा र पलायनवाद छ । परंपरागत उही वातावरणमा गुजिरहेको लय त जस्ताको तस्तै छ, तर आत्मशक्ति टुटेको छ जुन हामी पुरातत्वको ज्ञानले फेरि जुटाउन सक्छौ ।

अर्को ठाउँमा मधुच्छन्दा गायत्रीमा गाउँछन्—
इन्द्रो दीर्घाय चक्षुस आसूर्यं रोह्यद्वि ।
वि गोभिरद्विमैरयत् ।।

इन्द्र धेरै कालसम्म प्रकाश गरून् भनेर सूर्यलाई माथि झुलोकमा उठाउँछन् । सूर्य किरणले पर्वतलाई गतिशील बनाउँछन्, हिउँ बग्नु थाल्दछ । मेघातिथि ऋषिको अगिल्लिर पर्वतमा एक थुम्को बादल जान्छ, उनी गाउँछन्—

मेषो भूतो ३ भि यन्नयः

हे पर्वतमा रहने इन्द्र, बुद्धिमान् कण्वपुत्र मेघातिथिको अगाडिबाट यसरी तिमी भेडाको रूपले गयौ ।

मेघातिथिका पिता कण्व हामी चारैतिरबाट पर्वतले घेरिएर बसेकाहरूको निति कस्तो प्रेरणा दिने गीत गाउँछन्—

परा ह यत् स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वियाथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ।।

हे नर ! जब तिमी सुस्थिर शत्रुलाई उचालेर फाल्न सक्छौ, बलियो शत्रुलाई हल्लाउन सक्छौ, पृथ्वीको वनलाई पनि नाश गर्न सक्छौ तब तिमी चारैतिर धेरैको पर्वतबाट पनि सुगमताले निस्कन सक्छौ । यो उनले हावालाई सम्बोधन गरेर बोलेका हुन् ।

यसरी ऋग्वेदका कैयौं मन्त्रमा हामी पाउँछौ—पहिले नागहृद भएको नेपाल खाल्डा तथा बराहक्षेत्रसम्मका ठाउँहरू जहाँ जहाँ पानी जमिरहेको थियो, त्यसबाट बज्र प्रहार गरी कालो बादल वा कालो ढुंगो लडाईं बांध खोलिदिने इन्द्र छन् । पछि तिनै विष्णुपुराणमा विष्णु र बौद्धपुराणमा बुद्ध भए । पर्वतमा धनको सुरक्षा गरिराख्ने पनि इन्द्र छन्, नदीनालाहरूलाई पर्वतबाट वेगवान् बनाई चलाउने पनि इन्द्र नै छन् । सानै नदी (सप्तकोशी वा सप्तगण्डकी) इन्द्रलाई अन्न दिन्छन् । यस्ता सयौं मन्त्र देख्दा हामीलाई निश्चय हुन्छ, हामी तिनै ऋषिका उत्तराधिकारी हौं ।

जस्तै हामी पृथ्वीको माथिमाथि खनेर अन्न उमाउँछौं, अन्न तल तल खनेर खानि भेट्दाउँछौं, त्यस्तै संसारको सबभन्दा प्राचीन ग्रन्थ वेदलाई खन्नु र खोतल्नु पनि हाम्रो कर्तव्य हो । हाम्रो आर्थिक संकटको अवस्थामा पुरातत्वका महत्त्वलाई पन्छाउनेहरू पनि छन् । हाम्रो आर्थिक संकटको मूल कारण हो हामीले आफ्नो पुरातत्वलाई हेला गर्नु अरुको नयां तत्वलाई लियौं । निश्चय नै हामीले हाम्रो संस्कृतिको आधार पूरा तत्वको खोजी अवश्यमेव गर्नुपर्ने देखिन्छ । किनभने त्यहाँ जमेको पुरानो जगको ढुंगामाथि हामीले नयां भवन निर्माण गरेर संसारको मुखिनजेल प्रतिष्ठाले उभिनु छ ।